

Van Hirtum-orgel in Hilvarenbeek kreeg geslaagde klankrestauratie

Wanneer orgels zouden kunnen spreken (en ik bedoel dan 'praten'), dan zouden zij ons soms verrassende zaken kunnen vertellen. Wanneer zij zouden beschikken over een hoofd, dan zouden ze soms heftig nee schudden. Wanneer zij gezichtsuitdrukkingen zouden kunnen hebben, zouden ze soms meewarig kijken en misschien wel huilen. Zelfs de engelen die beschermend en musicerend boven het front stralen, kunnen niet verhoeden dat soms drastisch wordt ingegrepen in het wezen van het instrument dat zij sieren.

Maar wanneer het orgel na een zeer geslaagde restauratie weer klinkt en dus zo 'spreekt', hoor je als het ware de glimlach van het orgel in de orgelklanken: "zo heeft mijn maker het oorspronkelijk bedoeld".

Het Hilvarenbeekse orgel zelf in de Parochiekerk Sint-Petrus kan het ons niet vertellen, maar dankzij de documentatie van zijn historie en lotgevallen krijgen we het verhaal rond. Een verhaal dat het orgel 165 jaar na zijn ingebruikname, weliswaar nog ietwat omfloerst, maar weer bijna doet spreken als destijds na zijn bouw: "zo heeft Van Hirtum het bedoeld".

TEKST EN FOTO'S:
WIM VAN DER ROS

Het Beekse orgel schittert in klank en kleur na de laatste klankrestauratie

De huidige parochiekerk van Hilvarenbeek is, zoals vele kerken in het Brabantse land, ongeveer anderhalve eeuw – van 1648 tot 1800 – in gebruik geweest bij de protestanten. In die periode bezat de

kerk geen orgel. In 1801 bezat de inmiddels weer bij de katholieken in gebruik zijnde Petruskerk een positief, dat in 1816 werd vervangen door "een oud orgel vereerd aan de kerk". Het positief werd

De Petruskerk van Hilvarenbeek met zijn in totaal 70 meter hoge toren behorend tot de Kempische gotiek. Karakteristiek daarbij is de 30 meter hoge eikenhouten torenspits uit 1620 met (van onder naar boven) achtkant, appel, lantaarn en peer.

overgeplaatst naar de Protestantse kerk in Oisterwijk. Dit daar nog in gebruik zijnde orgel dateert uit ca. 1750.

Bernardus Petrus van Hirtum, die in Hilvarenbeek woonde en werkte, herstelde het in 1816 geplaatste orgel en bouwde een nieuwe kas. Vanaf dat jaar was Bernard ook organist in deze kerk. Dat ambt bleef hij tot 1866 onbezoldigd uitoefenen.

In 1838 krijgt Van Hirtum de opdracht tot de bouw van een tweeklaviers orgel voor zijn eigen parochiekerk. Hoewel het naamplaatje boven de klaviatuur het jaartal 1840 draagt en Van Hirtum dat jaar ook vermeldt in zijn "Kronyk", wordt het positief blijkens de kwijting op het contract opgeleverd in juni 1841. Het gehele orgel wordt, eveneens volgens de kwijting, opgeleverd in mei 1843.

Een deel van het oorspronkelijke contract met aan weerszijden de registerknoppen in de huidige toestand. Van Hirtum positioneerde op de hem bekende wijze zijn registers links en rechts van de klavieren. Vanwege de aanleg (en de symmetrie?) werden de trekkers van de pedaalregisters ook in c- en cis-kant uitgevoerd, zodat per pedaalstern beide registers moeten worden getrokken.

Of spreken we hier wegens gebrek aan middelen van uitgestelde betalingen door het kerkbestuur?

DE OPBOUW VAN HET ORGEL

Van Hirtums 'eigen' orgel is niet alleen qua dispositie het grootste van zijn oeuvre, het is ook zijn eerste orgel dat een zo omvangrijk pedaalklavier heeft en bovendien het enige tweeklaviers instrument dat een door hem gedisponeerd zelfstandig pedaal bezit. Het is qua frontindeling het breedste instrument met de vijf torens en zes velden van het manuaal. Deze breedte heeft Van Hirtum nodig voor de plaatsing van laden en pijpwerk van het vrije pedaal aan weerszijden van de manuaalladen.

In "Bestek en conditie" alsmede in de "Kronyk" is te lezen hoe hij zijn orgel in aanleg aanbesteedt voor "de Somme van Vier Duizend Guldens", waarvan hij bij de ondertekening van het bestek een voorschot van duizend gulden ontvangt. Bij de dispositie ver-

meldt hij welke registers aan de "Linkerhand" en welke aan de "Rechterhand" zullen worden geplaatst. Opvallend is dat hij dit niet vermeldt bij de registers van het pedaal,

die hij – zeer opmerkelijk – uitvoert in dubbele trekkers aan beide zijden, die respectievelijk de c- en de ciskant van het pedaal bedienen. Het twee octaaf grote pedaal wordt uitgevoerd als kistpedaal met "de verheven toetsen belegt met rood Koper de platte toetsen met Geel Koper". Voor de windvoorziening voorziet hij "vier Blaasbalken met een vouw of plooi elk lang zeven voete breed vier voeten deszelfs platen en ploijen van wagenschotten hout dubbel geleedert". "Het orgel moet volkomen in alle zijne delen geheel afgewerkt zijn en in orde geplaatst in het Jaar 1800 en veertig". Zoals eerder vermeld vindt de oplevering van het orgel later plaats.

WEDERWAARDIGHEDEN IN DE 19^E EN 20^E EEUW

Zowel in 1848 als in 1853 is het orgel door Van Hirtum schoongemaakt. In 1861 wordt het orgel opgesierd met een zestal beelden, vervaardigd in het atelier van Goossens in 's-Hertogenbosch. Antony Vingerhoets (de timmermansknecht van Van Hirtum) verricht in 1878 enkele kleine werkzaamheden. Enkele jaren later vervangt Vingerhoets enkele registers, waarbij het orgel geromantiseerd wordt. Zo vervangt hij de Cimbel van het manuaal door een Vox Humana 8 vt. Op het positief moeten de Quint (bas) en de Sexquialter (disc.) alsmede de Clarionet het veld ruimen

Een verbazingwekkende opstelling: het 1905 tot 'dwarstligger' gedegradeerde orgel op de voor het koor nu 'opgeruimde' galerij.

De gerestaureerde klaviatuur met het in ere herstelde kistpedaal.

voor een Fluit Harmoniek 8 vt en een Trombone bas 8 vt en Clarinette disc 8 vt.

In 1905 waait er een vernieuwende wind (lees: storm) door de Beekse kerk en leidt een verbouwing van het inwendige van de kerk tot een verrassende, zeer ingrijpende verplaatsing van het orgel. Geheel tegen de zin van de toenmalige organist Toon van Hirtum, die in zijn jeugd de bouw van dit orgel door zijn vader

had meegemaakt, wordt een soort vete tussen hem en de pastoor in het voordeel van de laatste beslecht. Het instrument wordt door P.J. Vermeulen & Zonen uit Weert tegen de noordelijke wand in de toren geplaatst. Daarbij wordt de bovenkas achterstevoren op de onderkas geplaatst, zodat het front niet tegen de torenmuur staat maar – weliswaar dwars – zichtbaar blijft. Laden en mechaniek blijven ongewijzigd. De Trompet 8 vt van het manuaal is niet te stemmen tussen de frontpijpen door en wordt dus maar verwijderd. En wanneer de Trompet niet meer spreekt, is ook de pedaalbazuin overbodig. Beide tongwerken worden opgeslagen op de zolder van het in 1903 gebouwde parochiehuus. Het front van het positief verdwijnt geheel (het frontpijpwerk wordt in de kas geplaatst), terwijl delen van de kas, alsmede snijwerk en torenbekroningen niet worden herplaatst.

De zwenkende zijvelden van het front van het manuaal worden verwijderd. Een nieuwe magazijnbalg voorziet het dwars geplaatste orgel van eveneens vernieuwende orgelwind. De toonhoogte wordt verhoogd, waarbij pijpwerk wordt ingekort of expressions worden aangebracht. Ongetwijfeld heeft het koor nu de gewenste ruimte en heeft het geen last meer van het nu echt als dwarsligger weggezette instrument. Enkele bazuinende engelen worden – losgemaakt van het orgel – aan weerszijden vooraan de galerij tegen de muur geplaatst, terwijl koning David boven aan de boog wordt 'opgehangen'. Naar we mogen aannemen klinkt er sindsdien niet echt meer een glimlach door in de orgelklanken. Het zo karakteristieke kistpedaal van Van Hirtum moet ten slotte in 1945 het veld ruimen voor een genormaliseerd pedaalklavier, maar het blijft gelukkig wel bewaard.

RECONSTRUCTIE IN 1969

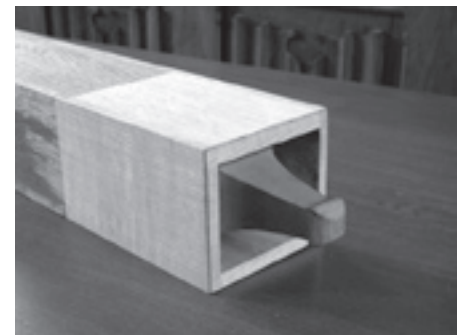
Aan deze trieste toestand komt gelukkig een eind wanneer in 1969 na een grote kerkrestauratie ook het orgel wordt gerestaureerd. Als adviseurs treden op drs. Hans van der Harst, dr. H.L. Oussoren, Cor Edskes, dr. P.J. de Bruijn en Hub Houët, terwijl Gebroe-

ders Vermeulen uit Weert deze dankbare reconstructie mogen klaren. Het orgel wordt weer in de balustrade, maar nu iets naar achteren geplaatst. Het positief wordt gereconstrueerd en krijgt aan weerszijden een met geplatte ovalen gesneden houten balustrade. Uiteraard worden kas en snijwerk hersteld en waar nodig worden delen nieuw bijgemaakt. Voor de windvoorziening krijgt het orgel weer spaanbalgen. Nu wordt echter volstaan met twee in plaats van de vier oorspronkelijk door Van Hirtum geplaatste spaanbalgen in de achter het orgel nieuw gesitueerde balgenstoel. De Cymbel en de Quint en Sexquialter worden als nieuw pijpwerk herplaatst, terwijl ook het oorspronkelijke kistpedaal weer in ere wordt hersteld. Laden, mechaniek en pijpwerk worden gerestaureerd, en de toen veronderstelde oude toonhoogte van $a = 415$ Hz wordt hersteld (de geconstateerde toonhoogte is $a = 440$ Hz). Het frontpijpwerk wordt van tinfolie voorzien. Voor die periode is dit een voorbeeldrestauratie.

In 1990 wordt een brandvrije houten wand met deur geplaatst tussen de toren (eigendom van de gemeente) en de kerk. Hierdoor wordt de zomerse

Het typische Van Hirtum-kistpedaal: "de verheven toetsen belegd met rood koper de platte toetsen met Geel koper". In Hilvarenbeek is de pedaalomvang C-c¹.

Zorgvuldig is ook al het houten pijpwerk verlengd, zoals hier een pijp van de Subbas.

warmte van de zon en de winterse last van het vocht voorkomen. Dientengevolge moet Vermeulen uit Weert de balgen vanuit de torenruimte hoger achter op de orgelgalerij plaatsen, wat consequenties heeft voor de windkanalen. Tevens wordt het orgel dan schoongemaakt. Vijf jaar later herstelt Vermeulen de frontpijpen.

KLANKRESTAURATIE EN

KLANKRECONSTRUCTIE IN 2005

Wanneer in de loop van 2003 een grote stembeurt vereist is, wordt ook aan Hans van Rossum offerte gevraagd. Bij het inspecteren van het orgel constateert hij dat het orgel, vanwege de staat waarin een groot deel van het pijpwerk verkeert, feitelijk niet meer te stemmen is. Een aantal pijpen weigert zelfs te spreken. Rudi van Straten legt dan vanuit de Rijksdienst een stemverbod op, daar het pijpwerk eerst moet worden gerestaureerd. Nadat Hans van Rossum begin 2005 de opdracht tot restauratie van het pijpwerk heeft gekregen, doet hij experimenten en klankproeven met de winddruk en het pijpwerk. Ad van Sleuwen vindt bij Gregoir de uitspraak dat alle orgels van Van Hirtum een hele toon lager gestemd zijn dan de orkesttoon. Uitgaande van de bij Gregoir bekende Parijse orkesttoon van $a^1 = 435$ Hz, zou dit een stemming op 390 Hz betekenen. In de discussies met adviseur Rogér van Dijk, Wim Diepenhorst (Rijksdienst) en Hans van

Rossum constateert men dat Bernard van Hirtum in zijn denk- en werkwijze als leerling van Nicolaas meer verwantschap had met het Rijnlandse werk en ziet Hans van Rossum vergelijkingen in het pijpwerk met dat van Heynemann. In die denkwijze valt het behoudende concept als het ware meer te plaatsen rond 1770 dan in de ontstaansperiode rond 1840.

Met het oog op de stemming op 390 Hz worden proeven genomen met de Octaaf 4 vt van het manuaal. Na verlenging wordt geëxperimenteerd met de winddruk, welke in stappen vanuit de geconstateerde druk van 78 mm wk wordt teruggebracht naar 68, respectievelijk 63 mm wk. Daarbij wordt een rustiger klankbeeld verkregen. Men besluit tot een zelfde proef met de vier laagste labiaalregisters van het manuaal, waarbij blijkt dat de winddruk van 63 mm en de genoemde toonhoogte een optimale aanspraak van het pijpwerk en een betere verhouding in het klankkleurenpalet bewerkstelligt. Op basis daarvan wordt al het pijpwerk verlengd. De frontpijpen worden ontdaan van de oude tinfoolie, hersteld en van nieuwe tinfoolie voorzien. Tevens wordt als uitgangspunt gehanteerd de later aangebrachte opsneden niet te verlagen, maar wel de kernen, kernspletten en voetopeningen zo goed als mogelijk bij elkaar te brengen. De soms grof aangebrachte kernstekken zijn waar mogelijk uitgewreven.

Hans van Rossum bezig met het stemmen van de Cornet IV sterk discant van het manuaal. Links van hem de verlengde pijpen van de Bourdon 16 vt van het pedaal.

via de manuaallade hun wind krijgen. Door wijziging van de balgstoel en het onder een hoek leggen van de balgen, het aansluiten van de motor op beide balgen voorbij de vouwen en verbetering en deels vernieuwing van de windkanalen, is de windvoorziening binnen de bestaande mogelijkheden vooralsnog geoptimaliseerd. Daar de beelden op het positief de doorgaande lijn van de indrukwekkende brede onderlijst van het manuaal verstoren, zijn de beide musicerende engelen geplaatst op de beide uiterste ronde torens van de hoofdwerkkas; Caecilia met orgeltje en zegepalm mag voorlopig achter op de orgelgalerij vertoeven om van daaruit te smachten naar haar grote orgel.

De heilige Caecilia lijkt wat ontheemd in de Beekse kerk te peinen over haar vroegere bijzondere 'onderdaan', waarvan zij slechts een verkleind voorbeeld in haar arm mag koesteren.

Ten aanzien van de windvoorziening blijken de balgen in 1969 horizontaal in de balgenstoel geplaatst te zijn, waarbij de motor aangesloten is op één balg onder de vouw. Ook de windkanalen blijken naar de lade toe te verwijden, terwijl de positieflade en pedaallades

De kas wordt in overleg met kerkbestuur door de koster met plaatselijke hulp geheel in de was gezet.

Kijkend naar het gehele concept wordt gekozen voor een stemming naar Valotti.

Het orgel van Van Hirtum klinkt nu veel grondtoniger en waardiger dan voorheen. Herboren klanken zoals we die feitelijk nog niet kenden, zijn nu te horen in de Beekse kerk. Wanneer al het pijpwerk eens ontdaan zal zijn

van de kernsteken, zal de klank nog oorspronkelijker zijn. Als je de engelen zou kunnen horen spreken, zouden ze vast zeggen: "in deze richting heeft Van Hirtum het oorspronkelijk bedoeld".

Het is jammer dat van de situatie van vóór de dwarsplaatsing in 1905 geen beeldmateriaal beschikbaar is. Ad van Sleuwen veronderstelt dat ook dit Van Hirtum-orgel zeer rijk versierd moet zijn geweest, en verwijst daarvoor onder meer naar het orgel van het nabijgelegen Diessen. De engelen

kunnen het hem en ons niet zeggen, maar een dergelijke rijke versiering zou hij ooit nog wel eens op zijn orgel wensen.

Dit jaar wordt van het vernieuwde Van Hirtum-orgel een cd opgenomen waarop Ad van Sleuwen werken speelt van Boëly en tijdgenoten. De cd wordt in dit Boëly-jaar gepresenteerd op 7 september a.s.

In het volgende nummer worden enkele andere Van Hirtum-orgels kort besproken.

Beekse organisten

Het Van Hirtum-orgel in Hilvarenbeek kent in zijn bestaan van nu ruim anderhalve eeuw vijf organisten. Bernard van Hirtum bouwde zijn 'eigen' orgel en was naar eigen wens onbezoldigd organist van de Petruskerk. Dat hij daarnaast ook nog wilde offeren voor de kerk, blijkt uit het 'collectebakje' dat hij inbouwde in zijn orgelbank. Op deze wijze kon hij tijdens de uitoefening van zijn functie toch zijn gave geven voor de kerk. Ook de huidige organist Ad van Sleuwen offert in het (door hem zelf te ledigen!) collectebakje in zijn orgelbank (zie foto). Bernard werd in 1866 opgevolgd door zijn zoon Toon (Antonius Franciscus) van Hirtum. Hij maakte de onttakeling van het orgel van zijn vader in 1905 mee. Na zijn overlijden in 1909 werd Toon van Hirtum opgevolgd door F. Heezemans. Vanaf 1945 was gedurende 25 jaar A. van Sleuwen sr. organist van de Sint-Petruskerk. Sinds 1970 is Ad van Sleuwen (jr) de vijfde organist van dit Van Hirtum-orgel.

Hilvarenbeek, Sint Petrusbanden
 Bouwer: B.P. van Hirtum,
 Hilvarenbeek, 1840
 Restauratie: Gebr. Vermeulen,
 Weert, 1969
 Klankrestauratie: Hans van Rossum,
 Wijk en Aalburg, 2005

Dispositie (naar registerindeling aan de klaviatuur):

Manuaal:

Prestant	8 vt	Cornet disc	4 st
Violdigambas	8 vt	Bourdon	16 vt

Octav	4 vt	Holpijp	8 vt
Superoctav	2 vt	Gemshoorn	4 vt
Quint fluit	3 vt	Fluit	4 vt
Mixtuur	4 st	Flageolet	1 vt
Trompet bas	8 vt	Cimbel	2 st
Manuaal koppel		Trompet disc	8 vt
Pedaal koppel		Afsluiting	

Positief:

Holpijp	8 vt	Flute travers disc	8 vt
Fluit	4 vt	Bekfluit disc	8 vt
Waltfluit	2 vt	Praestant	4 vt
Quint bas	1½ vt	Octav	2 vt
Fagot bas	8 vt	Sexquialter disc	2 st
Ventil		Clarinet disc	8 vt

Pedaal:

Bourdon	16 vt	Bourdon	16 vt
Praestant	8 vt	Praestant	8 vt
Octav	4 vt	Octav	4 vt
Bazuin	16 vt	Bazuin	16 vt

Manuaalomvang C-f³

Pedaalomvang (kistpedaal) C-c¹

Winddruk	63 mm wk
Toonhoogte	a = 390 Hz
Stemming	Valotti

Samenstelling vulstemmen:

C	c	c ¹	c ²	c ³
Mixtuur 4 st				
1 1/3	2	2 2/3	4	4
1	1 1/3	2	2 2/3	2 2/3
2/3	1	1 1/3	2	2
1/2	2/3	1 1/3	2	2
Cimbel 2 st				
2/3	1	1 1/3	2	2
1/2	2/3	1	1 1/3	1 1/3
Cornet 4 st disc				
		4	4	4
		2 2/3	2 2/3	2 2/3
		2	2	2
		1 3/5	1 3/5	1 3/5
Sexquialter 2 st disc				
		2 2/3	2 2/3	2 2/3
		1 3/5	1 3/5	1 3/5

